

4. Этническая история и духовная культура украинцев Оренбуржья: состояние и перспективы развития: Материалы межрегион. науч.-практ. конф. – Оренбург, 2004.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897: Материалы. – СПб., 1904. – Т. XXVIII: Оренбургская губерния. (Таблица XIII: Распределение населения по родному языку).
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи...Т. LXXXVI: Уральская область. – Таблица XIII.
7. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1950. – Т. 2.
8. Список населенных пунктов Киргизской Советской Социалистической Республики. – Оренбург, 1923.
9. Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики... Приложения.
10. Сборник статистических сведений по Самарской губернии. – Самара, 1924. – Вып. 1.
11. ГАОО. – Ф. 10. – Оп. 6. – Д. 33.
12. История родного края / под. ред. Л.И. Футурянско. – Челябинск, 1988.
13. ГАОО. – Ф. 10. – Оп. 4. – Д. 107, 108, 118, 254.

А.І. Лохматова

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Урбанізована історія людства нараховує якихось кілька сотень років. Інші міста, хоча і можуть пишатися своєю тисячолітньою історією і тією роллю, що вони зіграли в житті тих чи інших народів у ті чи інші періоди, усе-таки були невеликими острівцями в безбережному морі селянських селищ. Земля, і не тільки як сфера прикладання рук, але і як планета як така, належала селянам. Селянський світ, що так стрімко руйнується в останню сотню літ, протягом багатьох століть і тисячоріч виробляв свої закони буття. Міста багатьох країн, за рідкісним винятком, дуже схожі одне на одне, селянські ж світи різних народів напрочуд строкаті. Зникнуть селяни – зникне коріння того національного духу, що споконвічно притаманний кожному народу.

До даної проблеми з розумінням ставляться вчені. У багатьох європейських країнах створені енциклопедії сільських поселень. Так, з 1990 р. у видавництві Кембріджського університету видається журнал "Сільська історія: економіка, суспільство, культура", на сторінках якого історики публікують матеріали, що стосуються проблем минулого сільської місцевості не тільки Англії, але й інших країн. Інтенсивне дослідження сільських поселень ведеться в останні роки в Росії, де у квітні 1989 р. створене Всеросійське наукове й культурно-просвітницьке товариство "Енциклопедія російських сіл", яке має відділення в сорока регіонах країни. Ним видаються збірники про сільські поселення, у яких відбита робота членів Товариства. З періодичністю в один-два роки проводяться регіональні і загальноросійські конференції. Такі конференції вже пройшли в Калусі, Белгороді, Твері, Курську, Воронежеві, Нижньому Новгороді, Тулі [1, 209]. Сьогодні в країнах Західної Європи й у США при університетах і коледжах працюють десятки наукових центрів, що займаються проблемами

локальної історії, у тому числі сільської історії, справедливо вважаючи, що локальна історія істотно доповнює історію національну, що без досвіду локальних співтовариств не відбувся б досвід національної історії. Вищевикладене і визначає актуальність пропонованого дослідження.

Не можна сказати, що останнє десятиліття відзначене великою увагою до проблем аграрної історії в післяреформеній Україні взагалі і проблем селянських селищ зокрема [2]. Тим часом необхідність розробки цієї тематики не викликає сумнівів. Зі специфікою селянського суспільства пов'язана не тільки специфіка аграрної еволюції України другої половини XIX в., але, значною мірою, і українська історія XX століття в багатьох її аспектах. Не буде перебільшенням наступне твердження: минуле – у вигляді історично сформованої практики повсякденних господарських, адміністративних, культурно-релігійних, культурних і побутових зв'язків – продовжує і сьогодні залишатися істотним фактором формування не тільки ментальності українського селянства, але і ментальності української нації в цілому.

Метою представленого дослідження є аналіз сільського господарства Південної України в другій половині XX ст.

Завдання – систематизація комплексу показників, які характеризують сільські поселення Півдня України.

Предметом – сільські поселення Півдня України в пореформенний період.

Географія даної статті охоплює дві південні губернії: Таврійську й Катеринославську. Вони розташовувалися по сусідству, мали багато схожих рис, хоча при цьому в них були й істотні розходження. Так, якщо Катеринославська губернія наприкінці XIX століття володіла значним промисловим потенціалом, то Таврійська губернія, як про неї висловився укладач "Нарису поземельних відносин у Таврійській губернії", "не по перевазі тільки – землеробська, але землеробська – винятково" [3, VII].

В обох губерніях переважну більшість населення склали селяни. У Таврійській губернії таких було 78,2 %, в Катеринославській – 88,2 %. В абсолютному вираженні це мало наступний вид [4, 31]:

Губернії	Загальна кількість жителів	Сільське населення	% сільського населення
Катеринославська	3.061.300	2.699.000	88,2
Таврійська	1.876.200	1.468.200	78,2
Херсонська (для порівняння)	3.447.100	2.488.900	72,2

У післяреформенний період – факт загальновідомий – збільшення сільського населення в названих губерніях відбувалося стрімко, значно випереджаючи інші регіони Російської імперії. Так, у Катеринославській губернії за 50 років воно збільшилося у 2,7 раза, у Таврійській – у 3,5 раза. В абсолютному вираженні кількість населення досягала [4, 31]:

Губернії	Чисельність сільського населення в тис. душ		
	1861–1870 pp.	1871–1890 pp.	1910 p.
Катеринославська	993	1504	2699
Таврійська	417	667	1468
Херсонська (для порівняння)	1030	1490	2489

Наочною ілюстрацією збільшення чисельності населення є дані по Олександрівському повіту Катеринославської губернії за 1868 і 1911 роки. Наприклад, населення у Вознесенській волості збільшилося у 5,8 раза (з 3.032 чол. у 1868 р. до 17.464 чол. у 1911 р.), у Цареконстантинівській – у 3,4 раза. Це селища колишніх державних селян. Приріст населення в селищах колишніх кріпаків, як правило, у цілому був значно нижче, ніж у селищах колишніх державних селян, але однаково досить істотний. Так, у Натальївській волості кількість жителів збільшилася у 2,3 раза, у Петровсько-Свистунівській – у 2,2 раза, Павлівській – у 2,7 раза. Хоча були і виключення з цього правила. Приміром, в Андріївській волості (5 селищ колишніх кріпаків поміщика Іваненка) населення збільшилося у 3,2 раза, а в Михайлівській (колишні кріпаки поміщиків Лукашевичів) – у 4 раза (при цьому в Мироліубівці населення зросло у 4,8 раза, а у Василівці – у 5,2 раза). З усіх селищ Олександрівського повіту найменший приріст населення був у селищах єврейського наказу. Так, у Новозолотопільському населення зросло лише в 1,1 раза, у Приютинському – в 1,2 раза [5, 21-24].

Проживало сільське населення Катеринославської й Таврійської губерній у 11.647 населених пунктах, що за чисельністю населення в них можуть бути згруповані в такий спосіб [4, 34]:

Губернії	Сільські поселення						
	загальна кількість	понад 500 жителів		понад 50 жителів		5 та менше жителів	
		кількість	% до загальної кількості	кількість	% до загальної кількості	кількість	% до загальної кількості
Катеринославська	6.997	726	10,4	4.226	60,4	939	13,4
Таврійська	4.650	428	9,2	2.791	60,0	628	13,5
Херсонська (для порівняння)	8.082	770	9,5	4.575	56,5	1.080	13,4

Як свідчать дані з таблиці, і в абсолютному, і у відносному вираженні переважали селища з чисельністю населення від 50 до 500 чоловік (60 %).

У середньому ж у одному сільському поселенні у Катеринославській губернії проживало 268 чол., у Таврійській – 249 чол. Але ці усереднені дані дуже невеликою мірою характеризують картину. Відомості по Олександрівському повіту Катеринославської губернії за 1868 р. не підтверджують цю інформацію. 3 291 селища, що були в повіті у 1868 р., 122 селища (41,9%) мали 500 і більше жителів. У 141 селищі (48,5 %) нараховувалося від 50 до 500 жителів. І лише 28 селищ повіту (9,6%) мали менше 50 жителів [5, 21-24]. Наведені дані також потребують деталізації. Так, з 122-х селищ, що мали понад 500 жителів, 54 селища (44,3 %) нараховували від 500 до 1000 чол., 38 (31,1 %) – від 1000 до 2000 чол., 16 (13,1 %) – від 2000 до 3000 чол., 9 (7,4 %) – від 3000 до 4000 чол. і в 2-х селищах (1,6 %) проживало понад 4000 чол. [5, 21-24].

Істотними були розходження в селищах, населених різними категоріями селян. У цілому селян можна розділити на три нерівновеликі групи. Перша, найбільш численна група (127.228 чоловік, чи 60,5 % від загальної кількості селян, що проживали у повіті) – державні селяни. Друге місце по чисельності займали колоністи – 58.623 чол. (27,9 %), на третьому – колишні кріпаки – 24.460 чол. (11,6 %).

В абсолютному й відносному вираженні розподіл селян різних категорій у селищах в Олександрівському повіті у 1868 р. мав наступний вигляд:

Категорії селян	Кількість		Поселення з кількістю жителів понад 500 чоловік					Поселення з кількістю жителів менше 500 чоловік				
	селищ	селян	поселень		жителів			поселень		жителів		
			кіль-сть	%	жителів в них	%	в серед. в 1-му селищі	кіль-сть	%	жителів в них	%	в серед. в 1-му селищі
колиш. держ.	91	127.228	71	78,0	121.047	95,0	1.704	20	22,0	6181	5,0	309
колиш. кріп.	125	24.460	12	9,6	9.311	38,0	776	113	90,4	15.149	62,0	134
колоністи	75	58.623	39	52,0	45.646	77,9	1170	36	48,0	12.977	22,1	360
усього поселень	291		122					169				
усього селян		210.311			176.004					34.307		

На другому місці (трохи більше 13 %) були селища, у яких проживало до 50 жителів. Селищ, у яких нараховувалося понад 500 жителів, було 10,4 % в Катеринославській і 9,2 % у Таврійській губерніях.

Селища колишніх кріпаків відрізнялися особливою нечисленністю. Так, усі 28 селищ повіту, що нараховували менше 50 чол., були заселені колишніми кріпаками. З 141 селища, що мали від 50 до 500 жителів,

85 селищ (60,3 %) також належали колишнім кріпакам. У колишніх державних селян не тільки селищ, де було б 50 і менш жителів, але і селищ, що нараховували б до 100 жителів, не було. Лише одне селище мало 111 жителів, ще одне – 161 жителя, 7 селищ мали від 200 до 300 жителів, 11 селищ мали від 300 до 500 жителів. У колоністів найменш заселене селище нараховувало 160 чоловік, 6 селищ мали від 200 до 300 чол., у 29 селищах проживало від 300 до 500 чол.

Порівняльна характеристика кількості жителів у селищах різних категорій селян Олександрівського повіту (за даними 1868 р.) дозволяє підтвердити зроблені висновки:

Таким чином, у колишніх державних селян найбільш розповсюдженими були селища з кількістю жителів від 500 до 2000 (55 % селищ), у колоністів – від 400 до 1000 (55 % селищ) і в колишніх поміщицьких селян – до 100 чол. (50 % селищ).

В адміністративному відношенні Катеринославська губернія поділялася на 8 повітів, які у свою чергу поділялися на волості. Дані за 1899 р. свідчать, що у Катеринославській губернії нараховувалося 218 волостей.

Кількість поселень сільських до 50 чол. 30-100 100-150 200-300 300-400 400-500 500-1000 1000-2000 понад 2000

91 колишніх державних сільських волостей - в адміністративно-територіальному відношенні 125 колишніх кріпосних волостей середньому займала 124,6 кв. верст, або 8 сільських сусільств в 5 окремих ж. по повітах середньо

територіальна площа і склад волості наведені в таблиці [6, 9]:

Повіти	Кількість волостей	Одна волость припадає на число	
		кв. верст	сільських громад
Слав'яносербський	28	65,5	8
Бахмутський	20	178,6	14
Павлоградський	25	125,0	10
Новомосковський	38	69,7	5
Верхньодніпровський	27	88,0	11
Катеринославський	28	106,0	7
Олександрівський	28	160,0	7
Маріупольський	28	237,0	6

За кількістю дворів селища Катеринославської губернії розподілялися у 1897 р. у такий спосіб [7, 9]:

	Число поселень з кількістю дворів							Кількість		
	до 19	20-49	50-99	100-199	200-499	500-999	1000 і більше	поселень	дворів	громад
Слав'яносербський	22	68	52	32	12	8	-	194	19.839	180
Бахмутський	48	85	60	41	10	17	2	263	31.203	272
Павлоградський	76	72	62	34	11	8	8	271	32.243	243
Новомосковський	30	57	34	26	16	18	7	188	37.924	193
Верхньодніпровський	67	135	47	25	8	9	6	297	28.115	278
Катеринославський	28	45	25	30	25	12	3	168	27.937	191
Олександрівський	54	44	16	24	17	13	9	177	30.678	172
Маріупольський	10	9	12	20	43	16	1	111	28.459	155
По губернії	335	515	308	232	142	101	36	1669	236.398	1.684

Як бачимо, найбільш розповсюдженими були селища, кількість дворів у яких була в межах 20-50. Таких селищ у губернії нараховувалося 515, що складало близько третини (30,8 %) із усіх наявних. На другому місці були селища з ще меншою кількістю дворів – до 20. Таких селищ було 335 (20,0 %), на третьому – селища, у яких нараховувалося від 50 до 99 дворів, – 308 селищ (18,4 %). Тобто, у губернії переважали селища (більш 70 %), у яких нараховувалося до 100 дворів. Щільність сільського населення складала у Катеринославській губернії 48 чол. на 1 кв. версту, у Таврійській – 28; тоді як у Полтавській губернії – 74 чол. [4, 32].

На 1905 р. усе селянське населення Катеринославської губернії було об'єднано у 1683 громади [8, 41; 2, 5]. Більше всього громад було у колишніх поміщицьких селян – 1304, найменше – у колишніх колоністів – 80, у колишніх державних селян – 299. А от за кількістю дворів, а також за кількістю землі, що їм належала, перше місце займали колишні державні селяни, потім йшли колишні власницькі і, нарешті, колоністи [8, 41]:

Категорії селян	Общини		Подвір'я		Площа	
	загальна кількість	у %%	загальна кількість	у %%	загальна кількість (кв. версти)	у %%
Колишні кріпаки	1304	77,5	111.050	41,0	68.2974	27,0
Колишні державні	299	17,8	142.952	52,8	1.386.313	54,8
Колоністи	80	4,7	16.822	6,2	461.789	18,2
Усього	1.683	100,0	27.0824	100,0	2.531.076	100,0

Найбільш земельно забезпеченими у Катеринославській губернії були колоністи, потім були колишні державні і, нарешті, – колишні власницькі селяни. На 1 двір у середньому для всіх селян припадало по 9,3 десятини. Але, при цьому, тільки розмір земельного наділу колишніх державних селян, що складав 9,7 десятини, був близький до цього усередненого показника. Тоді як у колоністів він складав 27,5 десятини, а у колишніх кріпаків – 6,2 десятини.

Як бачимо, вищезгадані групи селян різко відрізнялися одна від одної за своїм соціальним й економічним становищем в залежності від історичного минулого і національних рис, властивих тій чи іншій групі. Такі ж різкі відмінності і в зовнішньому вигляді, і в добробуті мали і самі селянські поселення.

1. Мельничук Г.А. Конференция по изучению сел и деревень России. // *Отечественная история*. – 2000. – №5.
2. Присяжнюка Ю.П. "Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)" // *Український історичний журнал*. – 1999. – №3.; Поліщук Ю.Г. "Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" як джерело дослідження історії українського селянства XIX – першої половини XX ст. (антропологічний підхід)" // *Український селянин*. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.
3. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / Сост. М.В. Перушев. – Симферополь, 1907.
4. Общая характеристика района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях. Извлечения из материалов для Харьковского сельскохозяйственного совещания / под ред. В.В. Морачевского. – СПб., 1911.
5. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Збірка Новицького. – № 24054-24062: Папери ратуші м.Олександрівська.
6. Волостные итоги. Приложение к спискам сельских обществ и общин Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899.
7. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898.
8. Статистика землевладения. 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб., 1906.

В.П. Лук'яненко

УСВІДОМЛЕННЯ АГРАРНОЇ КРИЗИ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Аграрна проблема в українських землях початку ХХ ст. нині набула нового звучання через нагальність перетворень у сучасному селі України. Нововведення, що мали місце на початку ХХ ст., і ті, що запроваджуються нині, мають у своїй основі дуже багато спільного. Так, наприклад, як на початку ХХ ст., так і наприкінці відбувається становлення українського селянина? власника з однакових соціально-економічних передумов та обставин. Неупереджене вивчення досвіду перетворень, тих, які відбулися і не відбулися, має пізнавально-наукове та практичне значення. Без детального, конструктивно-критичного підходу до усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку ХХ ст., важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування виробництва в сучасних умовах.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення розпочалося в дореволюційний час. Науковці, серед яких – В.Постников, П. Ляшенко, П. Маслов, С. Прокопович та інші – показали становище селянства в українських губерніях на початку ХХ ст., проаналізували заходи російського уряду щодо подолання аграрної кризи, охарактеризували селянські рухи [1?4]. В. Ленін приділяв значну увагу процесу утворення внутрішнього ринку, розшаруванню селянства і економічним суперечностям цього процесу [5]. Серед радянських істориків зазначеної проблеми слід згадати Ф. Лося, М. Лещенка, І. Реву [6?8]. Сучасні дослідники також звернулися до селянської тематики ХХ ст., дослідження проведені В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко [9?10]. Отже, історіографічний огляд дає

підстави для висновку про необхідність на основі критичної оцінки досягнень попередників, вивчення історичних джерел з'ясувати ступінь усвідомлення селянством аграрної проблеми у передреволюційну добу. Це і є метою даної статті.

Джерелами даного дослідження послужили документи громадських об'єднань, матеріали судочинства, земств.

Тривожні звістки про селянські аграрні хвилювання в Російській імперії з'явилися в столичних газетах у лютому 1905 р. Зворушення розвивалися з надзвичайною енергією. У лютому вони відбувалися в Одеській, Курській, Чернігівській, Київській, Бессарабській губерніях. Із центрально-чорноземного району вони поширилися на захід і схід. Селянські виступи набули значного розширення, що вже знайшло відображення в науковій літературі [11]. До 20 грудня 1905 р. в округах московської, петербурзької, харківської, саратовської, одеських, київських, казанських і новочеркаської судових палат значилося 798 справ щодо виступів у селі, вже до другої половини січня 1906 р. їх збільшилося до 1,5 тис. У міністерстві внутрішніх справ в особливій нараді під головуванням І. Я. Голубєва під час обговорення питання про відшкодування збитків приватним особам, які постраждали від погромів, сума збитків по двадцятьох губерніях Росії була обчислена в 31, 3 млн. руб. [11, 354].

У звіті про засідання делегатського з'їзду Всеросійського Селянського Союзу 6-10 листопада 1905 р. повідомлялося, що в Харківській губернії розгромлені маєтки в Будках, Тернах, у Лебединському повіті маєтки Югової, Булатович, Стевен; у Катеринославській губернії в поміщицьких маєтках і німецьких колоніях почалися пожежі й напади [12, 7].

Стихийний, неорганізований рух мав ще одну форму – захоплення землі. Воно не супроводжувалося "розбиранням" економії, ні тим паче руйнуванням і спаленням їх, воно знаходило вияв у захопленні землі, вигонів, косовиць. Це була більш правомірна форма руху й в очах самих селян і тому "захоплення" відбувалося спокійно, зі свідомістю права, іноді супроводжувалося встановленням відомих умов "захоплення".

У Сумському й іншому повітах Харківської губернії рух мав мирний характер: населення зверталося до землевласників із проханням надати їм землі для посіву й пасовища; між селянами й землевласниками уклалися мирні угоди. Селяни села Вядерунь, Нагошиці, Болчевиць Калишської губернії вигнали худобу на казенні луки й порубали казенний ліс. Як видно з наведених прикладів, цей рух з'являвся в тих же місцевостях, у яких спостерігалися й факти "погромного" руху [12, 9].

Організована мирна боротьба виражалася в страйках і бойкоті. Висувалися вимоги економічного характеру. Лише в поодиноких випадках відбувалися зіткнення страйкарів із заможними селянами – напівпоміщиками, що відстоювали своїх робітників.

У багатьох волостях Одеського повіту застрайкували сільські робітники [13, 31]. Серед місцевих селян у страйках були як наймані робітники з економії, так і орендарі. У першому випадку вони вимагали підвищення заробітної плати, а в другому – зниження оренди. Але, здається, була й інша мета –